

Бондарчук Петро
(Київ)

РЕЛІГІЙНІ ОБРЯДИ ХРЕЩЕННЯ, ВІНЧАННЯ ТА ПОХОВАННЯ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)

Одним з важливих питань дослідження релігійного життя України є проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу віруючими в УРСР. Вона є однією із складових соціорелігійної історії, а її вивчення дозволяє краще зрозуміти релігійність населення України, його духовні пріоритети та цінності. У даній статті, висвітлюючи це питання, автор обмежується періодом пізнього сталінізму та хрущовської доби.

У вітчизняній історичній науці проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу в період середини 1940-х – середини 1960-х рр. не була предметом спеціального дослідження. Праці істориків, присвячені релігійному життю, торкалися лише побіжно окремих моментів обрядової активності віруючих. Серед таких досліджень були монографії: "Православ'я в новітній історії України", "Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1990-х років", "Греко-католики в Україні" В. Пашенка¹, "Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс" В. Войналовича², "Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз" І. Андрухів³, "Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30 – 50-х роках ХХ ст." І. Андрухів⁴ й П. Кам'янського⁴, "Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)" С. Яремчука⁵, "Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) Я. Стоцького⁶ та ін. Проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу населенням УРСР в досліджуваній період також піднімалася радянськими філософами-релігієзнавцями, зокрема в працях: "Современное православие: тенденции эволюции" В. Бондаренка⁷, "Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления" В. Москальца⁸, колективній монографії "Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки"⁹ та ін.

Упродовж 1930-х рр. у зв'язку з жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість виконання обрядів православними віруючими значно зменшилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів, спостерігається похвалення у цій сфері релігійної діяльності. У післявоєнний період ця тенденція часів війни продовжується зберігатися. Так, у 1946 р. на Волині за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних) православними священиками було охрещено 70,7% новонароджених дітей, здійснено 52% вінчань від загальної кількості зареєстрованих шлюбів і поховано за релігійним обрядом 78% померлих¹⁰. В Жмеринському районі Вінницької області у 1947 р. було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)¹¹. Навіть у 1957 р. на Полтавщині за офіційними даними із 24800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих¹². Вагомий рівень обрядової активності також спостерігався в промислових регіонах, де релігійність

населення була найнижчою. Зокрема, у м.Ново-Московську Дніпропетровської області у 1949 р. з 633 народжених дітей було охрещено в церкві 569 чол., у 1951 р. з 639 – 545¹³. У Синельниківському районі м.Кривого Рогу в 1946 р. було охрещено 45% новонароджених, вінчано – 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено і поховано, відповідно: 45,4% і 73%¹⁴. В ряді регіонів, особливо західноукраїнських областях, були ще вищі показники виконання релігійних обрядів.

Зупинимось детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради в справах РПЦ (РС РПЦ) Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: "В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. – Б. П.) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священика не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб не вінчались у церкві. У 1946 р. хрещень було 63, вінчань – 43, похорон – 27"¹⁵. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії. Так, комуніст Ковтун (39 р.) вінчався в церкві, комуніст Дудник – хрестив дитину, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві¹⁶. Уповноважений Ради в справах релігійних культів (РСРК) по Волинській області М. Діденко у звіті за січень 1949 р., характеризуючи релігійне життя с.Пожарки Рожищенського району, писав: "У селі до цих пір немає ні одного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням..., навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо – засміють"¹⁷.

Розповсюдження виконання цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Обряди хрещення та поховання за церковним обрядом були значно поширенішими, ніж вінчання. У відсотковому відношенні щодо виконаних обрядів над віруючими домінували західні області УРСР, тоді як ряд південних, східних та центральних займали місце позаду. Жителі сільської місцевості загалом були більш ревними у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання ніж мешканці міст.

У досліджуваній період, як відзначалося раніше, також спостерігається виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за участю останніх. Лише в Жмеринському районі Вінницької області в 1947 р. 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів¹⁸. В доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Хрушова в Україні вказується, що у 1948 р. порівняно з 1947 р. значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання в церкві, хрещення дітей і дорослих, похорон за участю священика і відвідування церкви в якості молільників. За 1947–1948 рр. обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали відношення до здійснення релігійних обрядів, з них 349 припадає на 1947 р., тоді як на 1948 р. – 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до виконання обрядів у Житомирській області (191), Кам'янець-Подільській (129) та Чернігівській (144)¹⁹. Так, Ф. Доманський, член ВКП(б) з 1944 р., пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе на квартиру священика, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися²⁰. І. Гурін, 1919 р. народження, член ВКП(б) з 1944 р., працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області, одночасно був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання в церкві в кінці 1947 р. пояснював тим, що в іншому випадку його дружина вийшла б заміж за іншого²¹. Інший комуніст, 1919 р. народження, який з 1943 р., працював ланковим у колгоспі Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи тим, що від нехрещеної може народитися виродок²².

У березні 1947 р. Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав хрещення дітей комуністів Захарченка і Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався в церкві, а другого – вдома із священником). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період²³. Як бачимо, членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Незважаючи на велику кількість людей причетних до виконання цих обрядів, частину православного духовенства, в основному із старих кадрів, турбували обставини, що релігійні обряди виконувалися без належного усвідомлення змістовного наповнення цих актів віруючими. Ряд прикладів наведено у звіті (за січень – травень) 1949 р. уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР П. Ходченка. Так, наприклад, священник Пашков з Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди в силу звичаю, традиції, він хотів, щоб вони виконували їх з почуттям віри. Священник Слесарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, що принесли хрестити дитину знання напам'ять "Символа віри", якщо ж вони не знали його, то він відмовлявся здійснювати обряд²⁴. Слід відзначити, що традиція неналежного усвідомлення обрядів не була лише наслідком антирелігійної боротьби, вона сягала корінням глибше, корінилася традиціями в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, а більше поширеною була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священників не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які знали церемонії цього обряду. За церковними правилами повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо остання була слабка і могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом²⁵. Хоча в їх середовищі було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися²⁶.

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів в цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли в православ'я. Священник І. Нагаєвський писав: "Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань"²⁷. Дана характеристика була притаманна як для Галичини, так і Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священники. У 1948 р. священник Погорецький з Тернопільської області заявляв: "...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священика. Хрестити новонароджених дітей, чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я..."²⁸. Таким чином, на долю греко-католицького духовенства припадала чимала частка виконаних обрядів в Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними у виконанні обрядів в післявоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством над

віруючими можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу в м. Львові. У 1950 р. там було охрещено 134 особи, в 1951 р. – 145, 1952 р. – 126, 1953 р. – 125. Кількість вінчань в ці роки становила відповідно: 47, 51, 63, 61²⁹, тобто у 2–3 рази менше. Дані цифри можуть сказати дуже мало, якщо не врахувати той факт, що більшість римо-католиків польського походження було переселено після війни в Польщу, а число римо-католиків, що залишилися, було незначним. Можна також говорити, що ситуація щодо виконання обрядів в ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень в 1953 р. у кафедральному костьолі м. Львова було здійснено дещо менше порівняно з 1950 р., то вінчань – більше. В даному випадку ми можемо говорити не про зменшення релігійності, а лише про вплив природних факторів – народжуваності тощо.

Достатньо активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували ряд обрядів, які здійснювали православні та католики й самі обряди мали дещо інше значення. Так, баптисти крім хрещення здійснювали обряди вінчань та похорон, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів³⁰. Вищезгадані обряди в них не є таїнством. Виконання обрядів членами протестантських релігійних організацій закритого типу в досліджуваний період часто відбувалося таємно.

Ось як відбувалося хрещення в післявоєнний період в громаді АСД в с. Пожарки Рожищенського району Волинської області за словами очевидця подій: "Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб – ті, хто приймав хрещення, і ще 5 осіб, які його обслуговували". Інший член громади АСД повідомляв наступне: "Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду"³¹. Наведені вище приклади були типовими для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю післявоєнного релігійного життя був сильний зв'язок з воєнними лихоліттями. Відгомони їх у цей період були досить сильними. Зокрема, це стосувалося релігійних вшанувань загиблих у роки війни. Одним з проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціаторами подібних актів були представники духовенства та віруючі люди, хоча здійснення таких актів владою переважно заборонялося. Так, у листі Ради в справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 р. до уповноваженого Ради в справах РПЦ по Миколаївській області Плахотного вказувалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Вказувалося, щоб священику тактовно пояснили, що в братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), і можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культів³².

Як свідчать факти, у період середини 1940-х – середини 1950-х рр. спостерігалася тенденція до здійснення значної кількості обрядів в УРСР загалом. Це притаманно для всіх великих та середніх конфесій, що діяли в Україні. Проте були відмінності в регіональному зрізі: в західноукраїнських областях у відсотковому відношенні виконувалося більше обрядів, ніж в південних, східних та центральних. Серед православних і католиків найбільш поширеними було виконання обрядів хрещення та поховання.

Частка здійснених обрядів особливо зменшується впродовж кінця 50-х – початку 60-х років, коли здійснювалася активна антирелігійна політика. Так, у 1961 р. у православних храмах в УРСР за офіційними даними похрещено 41% новонароджених (335 893 дитини), а в 1962 р. – 41,2% (340 963 дитини)³³. У 1961 р. поховано за релігійним обрядом 35,7%

померлих (103 347), а в 1962 р. – 33,9% (110 940). У 1961 р. в православних храмах вінчалось 28014 пар із 433 501, що брали шлюб, а в 1962 р. вінчання по республіці складало 5,4% від числа усіх укладених шлюбів³⁴. Очевидно, що ці цифри не відповідають істині, оскільки саме в цей період набирала сили практика до заниження числа виконаних обрядів з боку місцевих органів влади, щоб успішно відрепортувати про досягнення на ниві антирелігійної боротьби. В той же час чимало священників приховували інформацію про частину здійснених ними обрядів.

До того ж на початку 1960-х рр. фігурують суттєво відмінні дані. Так, у 1963 р. в Україні за офіційними даними у православних храмах було охрещено 387603 осіб (48,8%) із загального числа зареєстрованих новонароджених³⁵, тоді як в 1961 р. – 41%. Загалом західні області у відсотковому відношенні щодо хрещень домінували над центральними та східними. Подібна ситуація мала місце і щодо виконання інших обрядів. Якщо у 1962 р. за релігійним обрядом за офіційними даними було поховано 33,9% померлих, то у 1963 р. – 49,6%³⁶. Однак число вінчань за цей період зменшилося. Так, у 1963 р. вінчалось у православних храмах 21601 пари з 407388 зареєстрованих шлюбів, що було на 2024 пари менше, ніж у 1962 р.³⁷ Не варто також забувати, що певна частка виконаних обрядів в Галичині та Закарпатті припадала на підпільне греко-католицьке духовенство, а ці обряди не фігурували в статистиці. Незважаючи на цифрові неточності, ми все ж таки можемо простежити (враховуючи зазначені вище моменти) динаміку виявів обрядової активності з боку віруючих, а вона свідчить, що порівняно з повоєнним періодом частка виконаних обрядів у цей період значно зменшилася.

Детальніше кількість виконаних обрядів хрещень, вінчань та поховань православними священниками по окремих регіонах відображає нижчеподана інформація (див. таблиця 1)³⁸.

Таблиця 1

Дані про кількість релігійних обрядів по УРСР
на 1961 р. і 1962 р.

Область	Хрещень у % до загального числа новонароджених		Вінчань у % до загального числа шлюбів		Поховань за релі- гійним обрядом до загального числа похорон	
	196	196	196	1962	1961	1962
	1	2	1			
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,0
Івано- Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4

Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,9
						4
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,0	35,7	68,0
				1		
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,5	24,3
					6	
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Всього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Як видно з таблиці 1, найбільша частка охрещених в 1962 р. припадає на західноукраїнські області – Волинську і Закарпатську, найменша – на центральні, східні і південні, особливо, Луганську і Дніпропетровську. За виконанням обряду вінчання домінували у 1962 р. Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Що стосується Галичини, то тут, як ми відзначали раніше, певна частина виконаних обрядів припадала на греко-католицьких священнослужителів, що діяли підпільно. Ці дані у звітах уповноважених не фігурували. Подібна ситуація стосувалася й поховань за релігійним обрядом: найбільша їх частка характерна для західноукраїнських регіонів, найменша – для ряду центральних, східних і південних. До того ж в областях, що межували ситуація була неоднозначною. Так, в Донецькій області, що знаходилася по сусідству з Луганською, частка осіб, що здійснили хрещення у 1962 р., була майже удвічі більшою, ніж в останній. Очевидно, що статистика по окремих областях далека від істини в т.ч. і внаслідок бажання місцевих уповноважених успішно відзвітуватися за успіхи в боротьбі з релігією. Занижені цифри були обумовлені й тим, що частина обрядів не обліковувалася духовенством. Цю думку підтверджує дуже низька частка хрещень новонароджених за офіційною статистикою для переважно сільського населення Вінниччини, де цей обряд виконувався над більшістю сільських дітей.

Незважаючи на посилення боротьби з релігією в цей період продовжували виконуватися релігійні обряди, зокрема хрещення, над членами сімей комуністів і навіть керівників державних установ та компартійних організацій. Лише у Новомосковську Дніпропетровської області, як повідомляється у доповідній записці старшого інспектора уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР С. Голубаня від 29 липня 1963 р., зафіксовані випадки хрещень дітей заступника секретаря парткому М. Ільїна, заступника прокурора М. Уткіна, завідувача райвідділу культури В. Огурцова, директора вечірньої школи А. Криворучка, секретаря партійної організації листопркатного цеху металургійного заводу І. Головатого, секретаря партійного бюро СУ–2 Я. Деркача, секретаря партійної організації металургійного заводу І. Шинкарєнка, секретаря

парторганізації механічного заводу Ф. Журавльова та ін. Всього згадується кілька десятків керівників компартійних організацій та посадових осіб³⁹. У Миколаївській області була не лише охрещена дитина секретаря комсомольської організації колгоспу "Росія" селища Криве Озеро Л. Ларцева, але й він сам був хрещеним батьком одного з комсомольців⁴⁰. Як ми бачимо, тенденція післявоєнного періоду, коли діти частини комуністів і ще більше комсомольців, були охрещені, продовжувалася.

Часто обряди здійснювалися не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області в бесіді з уповноваженим Ради зазначив: "Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, оскільки немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали як собак. Забили в ящик, кинули в яму і в тих, що залишились живими на серці залишились і гіркота, і думи: так же й мене поховають, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали як належить: проводжали з почестями"⁴¹. Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не піднімав питання про відкриття церкви, однак він був невдоволений тим, що людей ховають без будь-яких почестей. Тому такі люди бажали виконання релігійних обрядів, щоб акцентувати увагу на важливості події.

Даючи оцінку ситуації щодо проведення релігійних обрядів православними, один з працівників Ради в справах РПЦ по УРСР старший інспектор уповноваженого Ради С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 р.) відзначав: "Безумовно, що у багатьох випадках ці обряди здійснюються в силу традиції. Безсумнівно, значну роль при цьому відігравала та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом"⁴². Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і духовенства, факт.

Намагалися у цей період зберегти вірність релігійним обрядам й старообрядці, що належали до Руської православної старообрядницької церкви (Білокриницької згоди). Так, у 1963 р. у с. Грубні Кельменецького (тепер Сокиринського) району Чернівецької області із 36 новонароджених дітей 32 було охрещено в старообрядницькій церкві⁴³. Хоча слід відзначити, що загальна статистика по УРСР по виконанню релігійних обрядів хрещення, вінчання і похорон серед старообрядців була значно нижчою.

Дослідник старообрядництва О. Катунський відзначав, що однією з суттєвих особливостей віри старообрядців є прихильність до релігійного обряду. Релігійна догматика притягує увагу рядових віруючих дуже рідко. Обряд виступає в ролі певного "інструменту, який забезпечує вічне блаженство на тім світі і вирішує земні проблеми, за допомогою нього можна вирішити будь-яку роботу"⁴⁴. "Все це виробило у старообрядців практицизм в їх ставленні до життя, віру в успіх своїх дій, пронизаних релігійною обрядністю", – зазначає О. Катунський. – "Іншими словами, більшість глибоко віруючих старообрядців сприймають все своє життя в якості неперервного обряду. При цьому вони рідко звертаються до бога з будь-якими практичними проханнями. Посильне намагаються робити самі, про непосильне просто не думають"⁴⁵.

У релігійних організаціях старообрядців-безпопівців виконувався, головним чином, обряд похорон. Обряди хрещень новонароджених та вінчання здійснювались ними рідко. Слід відзначити, що на 1 січня 1962 р. із 63 старообрядницьких релігійних організацій безпопівських було лише 12⁴⁶. Малочисельність безпопівських громад сприяла занепаду релігійного життя, місіонерських дій подібно протестантам, спрямованих на збільшення числа членів громад вони не вели.

Активно виконувалися релігійні обряди життєвого циклу в греко-католицькому середовищі. Частина віруючого населення Галичини та Закарпаття в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. часто під впливом греко-католицького духовенства продовжувала ігнорувати здійснення обрядів православним духовенством. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідування православної церкви в с. Добрівляни. Священик цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівсько-Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: "В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків"⁴⁷. Нелегально виконували релігійні обряди і ряд греко-католицьких священників на Закарпатті. Зокрема, уповноважений в справах РПЦ по УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та ін.⁴⁸ Як бачимо, представники греко-католицького духовенства продовжували таємно хрестити, вінчати та здійснювати поховальний релігійний обряд.

Не нижчою від православних у відсотковому відношенні обрядова активність спостерігалася і в римо-католиків. Так, в житомирському костьолі в 1960 р. було охрещено 774 дітей, в 1961 – 755, 1962 р. – 740; в костьолах Закарпаття в 1960 р. було охрещено 1416, в 1961 р. – 1284; в Хмельницькій області в 1960 р. – 536 дітей, в 1961 р. – 551⁴⁹. У костьолі м. Житомира у 1963 р. було охрещено 1994 чол., а в костьолах Львівської області – 454⁵⁰. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів⁵¹. Значно менше осіб вінчалися в церкві. В костьолах Тернопільської області в 1961 р. було вінчано 37 пар, 1961 р. – 39, 1962 р. – 21; в Хмельницькій області в 1961 р. – 139, в 1961 р. – 103⁵². В римо-католиків спостерігалася така ж сама тенденція, як в православних: досить велика частка виконаних хрещень і порівняно мала – вінчань.

Особливо сильні у цей період позиції Римо-католицької церкви були в Закарпатті. На початок 1960-х рр. навіть працівники державних установ вінчалися у костьолах. В ряді випадків їх до цього спонукали священники. Так, в Рахівському районі настоятель солотвинського костюлу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителю, який виступав з лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися; обіцяв зробити цей обряд таємно⁵³. В регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки були набагато рідшими.

Високою залишалася частка виконання релігійних обрядів в Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. Так, у с. Велика Добронь Ужгородського району у 1961 р. було охрещено 93% новонароджених дітей, повінчано 83% осіб, які вступили в шлюб; за релігійним обрядом поховано 100% померлих. У 1960 р. ці цифри становили відповідно – 85%, 72%, 97%. У с. Дрисині Мукачівського району у 1960 р. в храмі вінчалася 52% осіб, що вступили у шлюб, а в 1961 р. – 100%⁵⁴. Слід відзначити, що в населених пунктах, де разом з реформатами проживала вагома кількість представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою.

У досліджуваній період серед реформатів, як і прибічників інших конфесій мали місце прагнення здійснити релігійні обряди й над невіруючими. Як приклад, можна навести випадок, що стався у с. Струмківка Закарпатської області у 1962 р., який наочно демонструє прагнення окремих рідних віруючих здійснити релігійний обряд над невіруючою, однак рідною людиною. "... Ховали померлого молодого робітника-атеїста... Але батьки померлого настояли, щоб був і реформатський єпископ Генчі, який в церкві цього села був пастором. Останній відмовився, мотивуючи тим, що померлий був атеїстом. Тоді не тільки батьки, але і багато віруючих зажадали, щоб Генчі обов'язково був на похоронах. Генчі пішов, але без чорного плаща (подібного ризи) і виступив з

промовою, в якій не згадував бога і наприкінці сказав: "покійник був хорошою людиною, але атеїст. Я його ще в дорадянський час ніяк не міг заставити молитись богу в школі, де я в той час викладав богослів'є"⁵⁵. Слід відзначити, що інші священники, особливо православні, були менш вимогливими і часто виконували релігійні обряди при похованні невіруючих людей за наполяганням їх рідних.

Під тиском влади загальна кількість обрядів, які здійснювалися в середовищі реформатів, скорочувалася. Якщо в 1959 р. було здійснено 1702 хрещень, то в 1960 р. – 1500; вінчань за церковним обрядом було здійснено відповідно 597 і 482⁵⁶. Проте у відсотковому відношенні реформати щодо кількості виконаних обрядів хрещення, вінчання і похорон стосовно віруючих своєї конфесії домінували над православними і римо-католиками.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1940 – 60-х рр. частка виконаних релігійних обрядів хрещень, вінчань та поховань невпинно зменшувалася. Найбільше знизилася частка вінчань. Більш живучим виявився релігійний обряд поховання. Мали неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, в т. ч. комуністів, керівників радянських установ та організацій, не говорячи вже про комсомольців. Фактично в свідомості окремих осіб поєднувалися дві протилежні ідеології – релігійна й комуністична (атеїстична).

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу притаманна для західних областей України, найменша для південних та східних. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на Півдні та Сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. На Півдні були населені пункти, від яких, щоб добратися до храму, потрібно подолати десятки кілометрів. Впливала на активність віруючих щодо виконання певних обрядів й конфесійна приналежність. В ряді конфесій окремі обряди не виконувалися. Все частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не в силу релігійної віри, а внаслідок впливу суспільної думки, традиції. Незважаючи на зменшення загального числа їх виконання, вони порівняно з іншими релігійними обрядами відрізнялися відносною стійкістю, оскільки Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найбільш важливі моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

¹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч.1. – 1997. – 354 с.; Ч.2. – 2001. – 736 с; *Його ж.* Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с; *Його ж.* Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.

² *Войналович В.* партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.

³ *Андрухів І.* Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.

⁴ *Андрухів І., Кам'янський П.* (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.

⁵ *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004. – 352 с.

⁶ *Стоцький Я.В.* Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989). – Тернопіль, 2003. – 432 с.

⁷ *Бондаренко В.Д.* Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь, 1989. – 176 с.

⁸ *Москалец В.П.* Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987. – 120 с.

- ⁹ Религійозна обрядність: Содержание, еволюція, оцінки // Межреспубл. філіал Ін-та науч. атеїзму АОН при ЦК КПСС в г. Києві; Под общ. ред. А.С. Онищенко. – К., 1988. – 272 с.
- ¹⁰ Милуць В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки ХХ ст. Дис... канд. іст. наук / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – Арк.146.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.
- ¹² Войналович В.А. Державна і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки) // Державна і церква на Полтавщині за радянської доби / Редкол. П.Г. Шемет (голова) та ін. Упоряд. В.А. Войналович, О.О. Нестуля. – Полтава, 2002. – С.98.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 77.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. . – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 104.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 68.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Гаврилюк О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Філософські науки. – 1998. – №10. – С.103.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5668. – Арк. 1.
- ²⁰ Там само. – Арк. 2.
- ²¹ Там само. – Арк. 3.
- ²² Там само.
- ²³ Милуць В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки ХХ ст. – Арк. 137.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 11.
- ²⁵ Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – С. 116.
- ²⁶ Там само. – С. 118.
- ²⁷ Цит. за: Войналович В.А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. – Вип.19. – К.; Донецьк, 2001. – С. 348.
- ²⁸ Стоцький Я.В. Назв. праця. – С. 121.
- ²⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохайні. – К., 2001. – С. 93.
- ³⁰ Митрохин Л.Н. Баптизм. – Изд. 2-е. – М., 1974. – С. 241.
- ³¹ Гаврилюк О., Григоренко С. Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Мін-во освіти України. Волин. держ. ун-т ім.Лесі Українки. – Вип.4. – Луцьк, 1999. – С. 80.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 8.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 35–39.
- ³⁴ Там само. – Арк. 35.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 26.
- ³⁶ Там само. – Арк. 27.
- ³⁷ Там само. – Арк. 28.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 52.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 77–79.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 35.
- ⁴¹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 12
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 141.
- ⁴³ Там само. – Спр. 422. – Арк. 26.
- ⁴⁴ Катунський А.Е. Старообрядчество. – М., 1972. – С. 87–88.

- ⁴⁵ Там само. – С.88.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5488. – Арк. 39.
- ⁴⁷ *Стоцький Я.* Назв. праця. – С. 252.
- ⁴⁸ *Волошин Ю.* "Самоліквідація" Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. – 1999. – №1. – С. 38.
- ⁴⁹ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру... – С. 200.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 26.
- ⁵¹ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру... – С. 200.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24.– Спр. 5488. – Арк. 31.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 41.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 27.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5297. – Арк. 80–81.